

Адабий танқид ва назария таҳлили

Узоқ
ЖЎРАҚУЛОВ

2022 йил адабий танқид ва адабиёт назарияси учун хайрли бўлди десам, муболаға бўлмас. Чунки ўтган йили адабий жараёнга доир янги фикрлар, танқидий нуқтаи назарлар, назарий хулосаларни ифодаловчи бир қанча яхши китоблар нашр этилган. Поэтик таҳлилнинг ўзига хос намуналари ҳам йўқ эмас.

Энди айтилган жиҳатларни китоб муаллифлари, асар салмоғига кўра белгилаганим тартиб асосида кўрсатишга уринаман:

2022 йилда воқеа бўлган асарлардан бири марҳум устозимиз, профессор Бегали Қосимовнинг уч жилддан иборат “Танланган асарлар”идир. Китобдан домланинг жаид адабиёти тарихи, даврлаштириш муаммолари, айти адабий ҳодисанинг фалсафий, ижтимоий ва назарий муаммоларига доир теран таҳлил, фикр ва хулосалари ўрин олган. Жаидчилик ҳаракати генезиси, ижтимоий зарурати, “Миллат, миллият”, жаид мактаби, матбуоти кўлами ва моҳияти, жаид шеъриятининг специфик хоссалари таҳлилий ёритилган. Шунингдек, Сиддиқий Ажзийдан Абдулла Қодирийга қадар ўтган жаид зиёлилари биографиясидан тартиб, асарлари, жанрлари, образ ва поэтик маҳоратлари ўрганилган. Мазкур китоблар Бегали Қосимовнинг фақат жаидшунос, мумтоз адабиёт билимдони эмас, замонавий адабиёт муаммоларини ҳам теран нигоҳ, улкан илмий маҳорат, чуқур назарий асос, ўзига хос ижтимоий масъулият билан таҳлил қилган йирик мутахассис эканини кўрсатади. Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Орипов, Рауф Парфи каби XX аср ўзбек шеърияти чинорлари ҳақидаги бемисл талқинлар, шеър, шоирлик, олимлик ва одамликка доир фалсафий хулосалар ўқувчини хайратга солмай қўймайди. Хусусан, Рауф Парфи шеърияти ҳақида олим ёзади: “Баъзи

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ – филология фанлари доктори. 1967 йилда тугилган. Тошкент давлат университетини (ҳозирги ЎЗМУ) тамомлаган. “Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати”, “Худудсиз жилва”, “Назарий поэтика масалалари” ва “Қодирий ва роман тафаккури” номли илмий китоблари ҳамда кўплаб мақолалари чоп этилган.

мунаққидларимиз унда гражданлик ҳиссининг етишмаслигини айтадилар. Бу тўғри эмас, албатта. Гап шундаки, гражданлик унда ўзгача бир тусда намоён бўлади. Яшамок бу “шунчаки дарахтдек ўсмоқ”, “дарёдай дарбадар оқмоқ” эмас, орзуларда, қайғуларда, севинчларда яшамокдир”. Ушбу мақоланинг 1970 йилда ёзилганини эътиборга олсак, фикр салмоғини янада теранроқ ҳис этамиз.

Баҳодир Саримсоқовнинг “Бадийлик асослари ва мезонлари” китобининг доцент Ҳошимжон Аҳмедов томонидан кенгайтирилган қайта нашри амалга оширилди. Китобда адабиёт назариясининг марказида турадиган бадийлик ҳодисасининг руҳий, ақлий, илмий, ижтимоий асослари, лирик, эпик, драматик кечинма табиати халқ ижодиёти, мумтоз ва замонавий адабиёт намуналари мисолида очиб берилган. Китобдаги яна икки муҳим муаммо талқини бугунги ўзбек назарий тафаккури учун муҳим хулосалар беради: а) фольклор жанрлари ва ўзбек фольклористикасида ижодий метод масаласи. Маълумки, Баҳодир Саримсоқовга қадар фольклор асарларига, асосан, тарихий, ижтимоий ҳамда маънавий муаммо сифатида қараб келинган. Ижодий метод эса анъана узвийлиги ўлароқ эътибордан четда қолиб келган. Олим мана шундай кўз илғамас, нозик нуқталарга диққат қаратган ва фольклор асарлари айтиувчилари, ижрочилари ҳам ўз ижодий методига эга бўлиши мумкинлигини исботлаган; б) қарийб ўттиз йил аввал ўртага ташланган паремия номли тўртинчи адабий тур масаласи. Афсуски илмий-адабий жамоатчилик назарий тафаккуримизда кескин бурилиш ясаши мумкин бўлган мазкур муаммо моҳиятини ҳамон тўғри англагани, ҳатто англашга урингани ҳам йўқ.

Шунингдек, ўтган йилги муҳим ҳодисалардан бири Йўлдош Солижоновнинг “Анвар Обиджон поэтик олами” номли монографиясининг чоп этилишидир. Ўзига хос ижодий манера, ўта нозик, айна пайтда мураккаб бадий нигоҳ, юмор билан кинояни синтезлаган услуб, маҳорат ва фалсафага эга бўлган Анвар Обиджон ижоди бугунга қадар муносиб илмий талқинини топмаган эди. Йўлдош Солижонов асари машҳур болалар шоирининг шундай томонларини англаш, англантишга қаратилгани билан муҳимдир. Асар тўрт боб доирасида шоир биографияси, шахсияти, ижодининг босқичлари ва йўналишлари хусусида баҳс этади. Тажрибали олим бобларни номлашда изчиллик ва илмий системани сақлаши билан бирга, сарлавҳалар шакл-мазмунда ҳам анварона руҳиятни беришга уринган. Сарлавҳалардан балкиб турган маъно грамматик шаклларда ўзига хос қиёфа касб этароқ болаларнинг севимли шоири суврати ва сийратини акс эттиришга хизмат қилган. Анвар Обиджон фақат болалар шоири эмаслиги, унда традицион миллий фалсафа жаҳон фалсафаси ва замон руҳи билан уйғунлашиб кетганини асослаш китобнинг муҳим янгилигидир.

Филология фанлари номзоди, доцент Адҳамбек Алимбеков кейинги йилларда адабий портрет жанрига қўл урдики, бу ўта мураккаб, ўзбек адабиётшунослигида кам эътибор қаратилган масала. Олим бу йил нашр эттирган китобида “Саъдулла Ҳаким ижодий портретига чизгилар” беришга

жазм этган. Камтарин шоир Саъдулла Ҳаким номини эшитмаган ўзбек йўқ хисоби. Воқеан, шоирни биз мутахассислар ҳам яхши таниймиз, асарларидан ҳаминқадар хабардормиз. Аммо Адҳамбек Алимбеков китобини ўқиган ҳар бир ўқувчи Саъдулла Ҳаким оламининг биз тасаввур қилганимиздан кўра кенгрок, ранг-барангрок эканига гувоҳ бўлади. Китоб муаллифи шоир ижодига бир нав эркинрок ёндашган. Илмийликдан кўра самимийликни, методологик тизимдан кўра хотира майлини, таҳлилдан кўра хабардор этишни муҳим санаган. Ватан ҳақида шеърлари, табиатни тасвирлашдаги маҳорати, ғазал жанрида ёзганлари, халқона сатрлари, бадиий санъатлар, сўз қўллаши ва сўз билиши ҳақида аниқ бадиий далиллар асосида сўз юритган. Шоирнинг халқ оҳангида ёзилган: *Ҳар томчи тамом ўлмас/ Ёмғирдан гул қолар-о* сингари нозик топилмаларини кашф этган.

Адабий портрет йўлидаги яна бир асар Бухоро давлат университети профессори Шоира Аҳмедова, фан номзоди Олтиной Қурбоновалар томонидан ёзилган. Ушбу тадқиқот объекти адабиётчи, мунаққид, таржимон Иброҳим Ғафуров. Китоб “Бедор юрак садолари” деб номланган. Иброҳим Ғафуров таржимаи ҳоли, адибнинг ижод дунёсига кириб келиши масалалари билан бошланган китоб кейинги бобларида специфик муаммолар билан мураккаблаша боради. Илмий асар қаҳрамонининг лирикага доир ишлари, талқин тамойилларига хос индивидуаллик, талқинда турли пафосларнинг уйғун симфония касб этиши, шеър қалби ва замон руҳиятини ҳис этиш салоҳияти, сўз қўллаш ва сўз аурасини камраш маҳорати каби масалалар тадқиқот марказига чиқади. Лекин бошқа барча шу йўлдаги ишлар каби бу китобда ҳам илмий объект ижодий манбалари билан биологик, маиший, ижтимоий ва расмий шахс ўртасидаги уйғунлик масаласи, сублимация жараёнлари, босқичлари эътибордан четда қолган. Содда айтганда, “адабий портрет”лик даъво қилаётган бу китобда ҳам, асосан, расмий Иброҳим Ғафуров қиёфасини кўрамиз, холос.

Гулчеҳра Имомованинг “Ўзбек ҳикояларида бадиий синтез шакллари” номли монографияси ҳикоячилигимизнинг қарийб бир асрлик намуналарини камраб олади. Муаллиф фикрига кўра, бадиий синтез адабиётнинг ички қонуниятлари бўлиб (“Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида иккита тамойил ўзини ёрқин намоён этмоқда: биринчиси, яратилаётган асар ўзининг ҳикояга алоқадор жанр хусусиятларини мусаффо сақлашга интилишидан иборат бўлса, иккинчиси, бошқа жанр ва бадиий ҳодисалар билан синтезлашишга интилиш тамойилидан иборат”. Китобда айни назарий тезис марказий ўрин тутди. Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпондан бошлаб, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкулгача бўлган ҳикоялар бадиий синтезлашувнинг турли шакллари, специфик ўзгаришлари, ютуқ ва ютқизикларига кўра талқин этилади. Бизнингча, ушбу монографиянинг жиддий бир етишмовчилиги кейинги 15 – 20 йилда майдонга келган янги тип ҳикояларга хос постмодернлашув, глобал миқёсда синтезлашув масаласининг эътибордан четда қолганидир.

2022 йилда шоир, таржимон, мунаққид Вафо Файзуллохнинг адабий жараёнга оид икки китоби нашрдан чиқди. Уларнинг бири “Куртакда дарахтни кўрмоқ”, иккинчиси “Хақ ва ҳақиқат ҳаёли” деб номланади. Мазкур асарда Алишер Навоий, Лев Толстой, Эрнст Сетон-Томпсон, Иван Бунин, Михаил Булгаков, Одил Ёқубов, Асқад Мухтор, Абдулла Орипов, Абдували Қутбиддинлар ижоди ҳақида бадиий амалиётчи, яъни шоир ва мунаққид нуқтаи назарлари акс этган. Китоб жаҳон ва миллий адабиёт ҳақида баҳс этиши, муаллиф эстетик диди, дунёқараши асосида эркин қарашлар ифода этилиши билан қизиқарли, илмий жараён учун фойдалидир. Умуман, бу икки китоб ҳақида куруқ, жўн фикрлаш, бир-икки тавсифий гап билан баҳосини бериш мукин эмас. Китоб киройи самимият, билимдонлик ва ички ҳаяжон билан ёзилган.

Филология фанлари доктори Илҳом Ғаниев етти юз қирқ саҳифдан иборат “Миллат ва ахлоқ” номли китобини нашр эттирди. Китоб бобларининг номланиши ҳам айнан жадидларга хос. “Ният”, “Ақл”, “Илм”, “Риё”, “Ихлос”, “Иллат”, “Фитна” каби инсон феъл-атвори билан боғлиқ бир юз ўттизта фазилят ва қуср номлари билан сарлавҳаланган. Уларнинг ҳар бирига Қуръони карим, Ҳадиси шариф, тафсир, халқ донолиги, миллий классикаримиз, жадид ижодкорлари ва ҳаёт воқеаларидан мисоллар келтирилган. Умуман, ушбу китоб ёши олтмишни қоралаган бир ўзбек олимнинг ҳаёт ҳақидаги йиғма хулосалари ўлароқ ўқишга тавсия этиш мумкин.

Улуғбек Ҳамдамнинг “Абдулла Қодирий ва янги ўзбек адабиёти” илмий-адабий тўплами ўз номи билан илк ўзбек романчиси ижоди ва фаолиятига бағишланган. Китобни уч таркибий қисмга ажратиш мумкин: а) адиб ҳақида муаллифнинг шахсий кузатув, таҳлил, қиёс ва хулосалари; б) Қодирий ҳақидаги илмий-танқидий диалоглар; в) Қодирийга доир мавжуд тадқиқотлар шарҳи. Китобнинг муҳим томони, ўзбекнинг улкан ёзувчиси ижоди мунаққид, шоир, ёзувчининг уйғун нигоҳидан ўтказилганидир. Менимча, ушбу китоб ўз табиатига кўра илмийлик, назарийлик, конкрет маънодаги академизм даъво қилмайди. Асарнинг бош хусусияти ва аҳамияти унда бир ижодкорнинг индивидуал талқинлари етакчилик қилишидир.

Умидли ёш олимларимиздан филология фанлари доктори Дилдора Абдуллаеванинг “Чўлпоннинг драматургик ижоди” номли монографияси Чўлпон ижодининг кам ўрганилган томонига урғу берилгани билан аҳамиятлидир. Маълумки, Абдулҳамид Чўлпон йигирмадан ортиқ саҳна асари ёзган. Қатор драмаларни ўзбекчага ўгирган. Монография икки бўлимдан таркиб топган. Биринчи бўлимда Чўлпоннинг драматург сифатидаги фаолияти ҳақида фикр юритилган. Муаллиф қўлида мавжуд материаллардан келиб чиқиб, Чўлпоннинг саналган асарларига ё кенгроқ ва илмийроқ ёки торроқ ва тавсифийроқ тўхталгани сезилади. Бизнингча, китобда сўз юритилган асарлар ичида “Ҳужум” драмаси нисбатан кенгроқ талқинини топган. Китобнинг иккинчи бўлими илова характериға эга. Айни бўлимда дастлаб Чўлпоннинг рус тилида ёзган “Снова хочу жениться” асарининг ориги-

нали берилган. Бунинг ортидан асарнинг Дилдора Абдуллаева томонидан амалга оширилган таржима варианты келтирилган. Китобнинг “Илова” бўлими, бизнингча, икки жиҳатдан аҳамиятли: биринчидан, ўқувчи мазкур илова орқали Чўлпонинг ҳали нашр этилмаган пьесасидан хабардор бўлади, унинг рус тилида ижод этгани, рус тилида ҳам ўз бадиий услубига эга эканини англайди, иккинчидан, Дилдора Абдуллаева таржимасини оригинал матн билан солиштириш имконига эга бўлади.

Яна бир ёш фан доктори Баҳор Тўраеванинг “Замонавий романларда хронотоп поэтикаси” деб номланган монографияси ўзининг конкрет илмий муаммога бағишлангани билан оригиналлик касб этади. Китобнинг оригиналлигини таъмин этувчи биринчи жиҳат унда қиёсий-типологик таҳлил йўлининг етакчилигидир. Китоб муаллифи романда бадиий замон-макон муаммоси юзасидан Чингиз Айтматов, Ўткир Ҳошимов, Нормурод Норқобил, Улуғбек Ҳамдам ва Исажон Султон романларини қиёсий ўрганган. Романда хронотоп қандай вазифа бажаради, унинг роман спецификаси, жанр тақомили ва янгилашишидаги роли қандай, воқеалар, етакчи эпизодлар ва образ тасвирида хронотоп қайси бадиий мақомни эгаллайди каби масалалар бўйича хулосалар чиқарган. Хусусан, Баҳор Тўраеванинг “Асар қайси тур ва жанрга мансублигидан қатъи назар муаллиф оламнинг замон-макон моделини яратади. Бадиий макон асар замиридаги маъно-мазмун теранликларининг кашф этилишига; туйғу, воқеа-ҳодиса ва образларни маҳорат билан тасвирланишида хизмат қилади” деган жумлалари хулосавий моҳият касб этади.

Фалсафа докторлари Гулрух Худоёрова, Ойбарчин Абдулҳакимова, Ҳуррият Худоймуродовалар монографияларини бир нарсга умумлаштиради. Яъни ушбу монографияларнинг ҳар бири ягона ижодкор асарларини илмий-назарий нуқтаи назардан ўрганишга қаратилган. Гулрух Худоёрова ҳамда Ойбарчин Абдулҳакимовалар монографиясида улуғ шоиримиз Абдулла Орипов шеърини тадқиқ этилган. Агар Гулрух Худоёрова тадқиқоти олдида шоир асарларидаги “лирик кечинма табиати”ни белгилаш мақсади турган бўлса, Ойбарчин Абдулҳакимованинг иши шоир “адабий-эстетик қарашлари” муаммосини ўрганиши билан муҳим ва янгидир. Ҳуррият Худоймуродованинг “Нодир Норматов бадиий маҳорати” номли китоби ёзувчининг шахсияти, ижоди ва биографияси аро боғлиқ нуқталар, асарларининг жанр, тил ва услуб хусусиятларини таҳлил қилиши билан аҳамиятлидир. Ушбу монографияларда кўзга ташланадиган тизимсизлик, изчиллик ва таҳлилнинг формал талаблар доирасида қолиб кетиши каби қусурлар муаллифларнинг тажрибасизликларидан келиб чиққан деб ўйлаймиз.

ХУЛОСА

2022 йилда адабий-тарихий жараён ва танқидчиликка оид тадқиқотлар ҳажм жиҳатидан етакчи ўринни эгаллайди. Уларда XX аср бошидан бугунгача бўлган эпик, лирик ва драматик асарлар тадқиқи ўз аксини топган.

Ягона ижодкор асарини биография, жанр, композиция, сюжет ва образлар бадииятига кўра ўрганиш диссертацион тадқиқотлар билан бирга, нисбатан эркин эссеистик талқинларда ҳам кўзга ташланади.

Ўтган йилда адабиёт назарияси муаммолари ўрганилган тадқиқотлар ҳам йўқ эмас. Уларда миллий адабиётшунослик учун муҳим бўлган муаммолар, ҳатто жаҳон адабиётшунослиги эътиборидан четда қолган кашфиётларнинг борлиги ўзбек илмий-назарий тафаккурининг дунё адабиётшунослигидаги мақомини кўрсатади.

Нашр этилган китоблар қиёсий адабиётшунослик, таржима, танқидшунослик йўналишларининг жонланаётганидан далолат беради.

Шу ўринда Айрим мулоҳазалар: Аммо драматургия тарихи ва назариясини ўрганиш ўта оқсоқ ҳолатда. Эҳтимол, бунинг бош сабаби адабий жараёнда етук драматик асарларнинг майдонга келмаганидир. Адабий портрет жанридаги тадқиқотларда ҳали-ҳамон ижодкор таржимаи ҳолини келтириш, асарларидаги айрим нукталарни шу билан изоҳлаш, воқеий шеърлардан биографик унсурлар излашдек ибтидоий даража ўзгармай келаётир. Адабиёт назарияси муаммоларига янги авлод тадқиқотчилари томонидан, афсуски, ҳалигача очилмаган кўрик, мураккаб арифметика каби фобиявий қараш ҳукмрон. Ўтиб кетган ва катта авлод вакиллари ишларини истисно этганда назарий адабиётшунослик соҳаси йўқ даражага тушиб қолган. Адабий танқидда тамойилсизлик синдроми ҳукм сурмоқда. Бугунги танқид на нақдини олиб кўрсатади, на танқид қилади. Бу йўналишдаги ишларда қуруқ ва асоссиз мақтовлар, хайрихоҳлик, ҳамдардлик, тизимсизлик ва таҳлилнинг етишмаслиги каби қусурлар етакчилиги ҳақиқат. Мумтоз назария ва танқидчилиги тамойиллари, жаҳон адабиётшунослиги ютуқлари бугунги миллий эстетик тафаккуримиз учун бир қадар ётлашган, аниқроғи, формал тус олган. Энг ёмони, бир йил ичида чоп этилган шеърлар, насрий асарларнинг тизимли тадқиқи нари турсин, умумий шарҳи ҳам амалга оширилмаяпти. Бу ва саналмаган қатор камчиликларимиз Республикамиздаги адабиёт факультетлари, илмий-тадқиқот институтлари ҳамда Ёзувчилар уюшмасининг ушбу муаммога жиддий қарашлари лозимлигини кўрсатади.

